

Т. В. Іванова,
к. е. н., професор, Академія муніципального управління

ПРИНЦИПИ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ЕКОЛОГІЧНОГО ТА РЕСУРСОЗБЕРІГАЮЧОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Визначено основні завдання ресурсозбереження з урахуванням останніх тенденцій розвитку національної економіки та глобалізаційних процесів. Обґрунтовано принципи державної політики екологізації та ресурсозбереження.

The basic tasks of resource saving are certain taking into account the last progress trends of national economy that globalization processes. Principles of state policy of ecology and resource of saving are grounded.

Ключові слова: екологічне навантаження, механізм, природне середовище, раціональне природокористування, ресурсозбереження.

ВСТУП

Науково-технічний прогрес призвів не тільки до величезних масштабів розвитку продуктивних сил суспільства, а й до надмірних антропогенних навантажень на навколишнє природне середовище. Тепер докільля як найважливіший природний фактор виробництва і нормального життя людини потребує всебічного захисту й охорони від деградації та забруднення. Вичерпання та виснаження окремих природних ресурсів, техніко-економічна відсталість економіки України, велика природомісткість, екологонебезпечність постійно вимагають пошуків нової науково-технічної стратегії, яка передбачала б розробку і реалізацію соціально зорієнтованих екологобезпечних і економічно ефективних напрямів науково-технічного прогресу. Впровадження досягнень науково-технічного прогресу при проведенні політики ресурсозбереження призведе до високих економічних і соціальних показників, зниження екологічного навантаження в країні.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Істотний внесок у розвиток теорії та практики оцінювання ефективності природокористування і господарської діяльності зробили такі вчені: А. Аганбегян, Л. Абалкін, Б. Буркинський, В. Міщенко, О. Царенко,

Л. Мельник, М. Хвесик, С. Харічков, В. Степанов, А. Аксененко, О. Амоша, Т. Бень, І. Булеєв, О. Василик, Н. Коніщева, А. Турило, Л. Червова, М. Чумаченко, А. Шеремет та інші.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

— визначити основні завдання ресурсозбереження з урахуванням останніх тенденцій розвитку національної економіки та глобалізаційних процесів;

— обґрунтувати принципи державної політики екологізації та ресурсозбереження.

РЕЗУЛЬТАТИ

Зниження антропогенного навантаження на довкілля можна досягнути за рахунок підвищення технологічної дисципліни і культури виробництва, впровадження нових природозберігаючих технологій, проведення природоохоронних заходів, структурної перебудови економіки та інших інновацій. Вибір оптимального варіанта повинен спиратися на результати комплексного еколого-економічного аналізу альтернатив. Велике значення повинно надаватися економічним стимулам: платі за користування природними ресурсами, за скиди забруднювальних речовин підприємствами тощо.

Цілком справедливою є висунута теза одним із засновників екологічної економіки Германом Дейлі, лау-

реатом альтернативної Нобелівської премії "Right Livelihood Award", що створена людиною економіка є "вмурованою в природну екосистему нашої планети і цілком від неї залежить". Французький філософ XVII ст. Ш.Монтеск'є зазначав, що природа завжди діє повільно, бережливо і її дії ніколи не бувають насильницькими. П'єр Тейяр де Шарден в книзі "Феномен человека" (1946) писав, що тільки один раз у ході свого існування як планети Земля могла покритись оболонкою життя і тільки раз життя мало змогу піднятися на ступінь мислення. І саме з цього моменту вершиною є людина, в якій зосереджені надії на майбутнє ноогенезу, тобто біогенезу, а в кінцевому рахунку космогенезу. Людина незамінна. Значить, якою неймовірною не була б перспектива, вона повинна досягнути наміченої мети, без сумніву, не за необхідністю, але неминуче.

Найважливішим пріоритетом сучасної економічної політики України є створення необхідних умов для переходу економіки на енерго- та ресурсозберігаючий шлях розвитку, виробництва і реалізації продукції екологічного призначення (ПЕП). Дотримання такого пріоритету сприятиме забезпеченню країни енергоносіями та іншими необхідними ресурсами, зменшенню негативного впливу об'єктів виробництва на навколишнє природне середовище, підтриманню потенціалу промислового та паливно-енергетичного комплексів, розширенню експорту продукції.

Перехід національної економіки до екологічного і ресурсозберігаючого шляху розвитку можна здійснити на основі:

- законодавчого та іншого нормативного забезпечення виробництва і реалізації продукції екологічного призначення, ресурсозбереження, що ефективно діє в умовах переходу економіки до ринкових відносин;

- системи фінансово-економічних механізмів, що стимулюють виробництво і реалізацію ПЕП, економію енергетичних та інших ресурсів;

- приведення стандартів, норм і правил у відповідність з вимогами екологізації виробництва, транспорту, сфери послуг і побуту;

- політики ціноутворення, що відбиває дійсне співвідношення витрат на виробництво та доставку ресурсів до споживачів з цінами на інші види продукції, товарів і послуг;

- державної нормативно-правової та фінансової підтримки екологізації виробництва і ресурсозбереження зі створенням з цією метою на державному та регіональному рівнях фондів для відповідних проектів і програм, що виправдало себе в розвинених країнах зі сталими ринковими відносинами;

- інформаційного забезпечення та пропаганди провідного вітчизняного і світового досвіду.

Державна політика екологізації виробництва може здійснюватися за такими напрямками:

- розробка і прийняття законодавчих актів, спрямованих на регулювання відносин у сфері виробництва, ощадливого використання ресурсів та енергії;

- фінансова підтримка проектів виробництва і реалізації ПЕП. Спад виробництва, взаємні неплатежі, відсутність стимулів для капіталовкладень не дозволяють поки вітчизняним підприємствам знайти власні оборотні кошти для достатнього фінансування таких про-

ектів;

- кредити українських банків, що видаються на прийнятних умовах для підприємств і фірм, які виробляють продукцію екологічного призначення, та іноземні інвестиції.

Реалізація політики екологізації потребує створення дієвого економічного механізму. Економічний механізм має орієнтуватися на довгострокову роботу, досягнення мінімальних витрат ресурсів на виготовлення одиниці продукції, на збереження природних комплексів. Метою впровадження економічного механізму в господарську практику є інтенсифікація і розширення виробництва та реалізації ПЕП в умовах становлення й розвитку ринкових відносин в економіці.

Завданням економічного механізму є стимулювання виробництва ПЕП, раціонального використання та економії природних ресурсів, створення виробництва й широкого залучення енергетично ефективних технологічних процесів, устаткування і матеріалів. У основу економічного механізму має бути покладений принцип протекціонізму на основі розроблених економічних регуляторів: податків, пільгового кредитування найбільш ефективних проектів, цін.

Економічні інструменти у сфері виробництва і реалізації ПЕП покликані регулювати відносини між суб'єктами господарської діяльності, а також між державою та юридичними особами, пов'язані із транспортуванням, переробкою, збереженням, виробництвом ресурсів, а також забезпечувати зацікавленість підприємств, організацій у розробленні й виробництві ПЕП, упровадженні енерго- та ресурсозберігаючих технологій.

Активізація екологізації з боку місцевих органів самоврядування полягає у формуванні середовища, в якому прибутковість та екологізація виробництва стануть рівнозначними поняттями. Необхідною умовою для цього є економічна значимість виробництва ПЕП для рентабельності виробництва, що забезпечується упорядкуванням цін на продукцію, виробничі ресурси. Останнє досягається приведенням цін на ресурси у відповідність з реальними витратами (з урахуванням соціального та екологічного збитків), які несе суспільство у зв'язку з виробництвом і використанням ресурсів. Разом з тим, стимулююча екологізацію функція цін на продукцію, ресурси може повною мірою виявитися тільки при розвинених ринкових відносинах. У ринковій економіці конкуренція стримує зростання цін на продукцію і не дозволяє без збитку для її збуту компенсувати зростання витрат простим збільшенням цін. Однак уже на даному етапі розвитку ринку інтенсифікації процесів можна досягти шляхом створення цілісного економічного механізму з регламентацією економічних, адміністративних, правових та інших заходів.

Упорядкування цін означає врахування в цінах екологічної і соціальної складових витрат, споживчих властивостей найбільш якісних видів продуктів, ресурсів, їх дефіцитності. Виробництво ПЕП зумовлене розумінням економічної вигоди від зниження забруднення навколишнього природного середовища і раціонального використання природних ресурсів [2, с. 197].

Успішність реалізації процесів екологізації суб'єктами підприємництва великою мірою залежить від створення екоінноваційної інфраструктури, яка передбачатиме:

- поєднання соціально-економічних та природоохоронних інтересів суб'єктів підприємництва;
- вибір оптимальних варіантів ресурсокористування та ресурсозабезпечення;
- прогнозування та оцінка екологічних наслідків у господарсько-підприємницькій діяльності;
- раціональне і комплексне використання природних ресурсів; застосування інноваційних технологій у природокористуванні;
- розробку та реалізацію програм відтворення природних ресурсів з метою зменшення забруднення довкілля і забезпечення оптимального соціально-економічного ефекту.

Запропонована інфраструктура має забезпечити результативність інноваційно-екологічної спрямованості підприємництва, яке поступово охоплює всі сфери суспільного розвитку, змінюючи таким чином саме середовище життя людини, умови забезпечення її існування та самореалізації. Реалізація цього напряму передбачає дотримання таких принципів:

- комплексного прогнозування інноваційних складових у процесі екологізації підприємництва;
- системного впровадження новітніх технологій у взаємопов'язаних сферах підприємницької діяльності;
- поєднання інвестицій з інноваціями як чинником активізації процесу екологізації підприємництва;
- здійснення аналізу результативності нововведень і прибутковості реалізованих видів екологічного підприємства.

Перехід суб'єктів підприємництва на еколого-інноваційний шлях розвитку має бути спрямований, насамперед, на задоволення матеріальних потреб за умов екологізації підприємництва, еволюція яких включає такі стадії: 1) виробництво та застосування засобів захисту довкілля від забруднення; 2) заміна екологічно несприятливих виробів і послуг екологічно більш досконалою чи такими, які сприяють зменшенню матеріально- та енергоємності систем.

Екологічне підприємство в Україні, на думку О.О. Веклич, має розвиватися за такими напрямками: виготовлення, установка й експлуатація природоохоронних (очисних) засобів; розробка та впровадження екологічно чистих технологій; виробництво екологічно чистих продуктів; переробка, транспортування та ліквідація відходів; торгівля новітніми екологічними технологіями, продуктами й відходами; енергозбереження, ресурсозаощадження, збереження земельних ресурсів; водний, повітряний контроль, екоаудит і екоекспертиза; екотуризм, екологічна медицина та професійна безпека; інформаційні екотехнології тощо [1, с. 62].

Специфічні та суперечливі умови трансформаційних перетворень в Україні зумовлюють розкриття нових можливостей підприємницького потенціалу, який має бути здатним виконувати функції генератора соціально-екологічної політики та стратегії розвитку суспільства. Це, відповідно, спричинить пошук нових джерел отримання доходів від діяльності, пов'язаної з охороною та оздоровленням навколишнього природного середовища, раціональним використанням і відтворенням природних та людських ресурсів [3, с. 235].

Однією з основних передумов отримання конкурен-

тних переваг в умовах мінливої ринкової кон'юнктури є ефективна політика ресурсозбереження, що дозволить підприємствам виконувати виробничу програму і зменшувати при цьому питому ресурсомісткість.

Ресурсозбереження — процес послідовної та комплексної реалізації організаційних, економічних і технічних заходів, спрямованих на забезпечення економії та раціонального використання матеріально-сировинних ресурсів у всіх галузях національної економіки. Необхідність ресурсозбереження, перехід до якісно нового рівня ресурсоспоживання в період формування соціально-ринкової економіки зумовлені тим, що, по-перше, більшість видів матеріально-сировинних ресурсів — невідтворювані, а динаміка споживання цих ресурсів на сучасному етапі свідчить про прискорення вичерпання їх розвіданих запасів; по-друге, ускладнюються умови видобутку первинних ресурсів, що збільшує їхню вартість на світовому ринку, до того ж залучення до господарського обігу дедалі більшого обсягу матеріально-сировинних ресурсів призводить до погіршення екологічної ситуації; по-третє, економія цих ресурсів істотно впливає на підвищення ефективності виробництва, оскільки питомо вага матеріальних витрат у загальній собівартості промислової продукції становить 60—90%; по-четверте, величезні матеріальні витрати у процесі виробництва продукції, низькі експлуатаційні параметри вітчизняних виробів роблять їх неконкурентоспроможними на світовому ринку, що ускладнює залучення України до процесу міжнародного поділу праці.

Отже, об'єктивною умовою економічного розвитку в процесі переходу до соціально орієнтованої ринкової економіки є створення та реалізація економічного механізму ресурсозбереження, що має забезпечити економічні умови, за яких раціональне ресурсоспоживання було б вигідним для всіх суб'єктів господарювання, а пошук і реалізація ресурсозбереження — стимулювалися [2, с. 198].

Ресурсозбереження передбачає комплексний підхід, органічне поєднання технологічних, економічних і соціальних напрямів інтенсифікації використання ресурсів. Однак на етапі переходу до інтенсивної економіки, в період створення відповідного господарського механізму, необхідні, зокрема, досягнення повної і постійно підтримуваної збалансованості потреб та ресурсів суспільного виробництва; єдиний підхід до забезпечення ефективності взаємопов'язаної системи фінансових і матеріальних ресурсів; запровадження платності всіх видів ресурсів уречевленої праці.

Збалансованість суспільного виробництва сама собою виступає фактором ресурсозберігаючого розвитку. Заздалегідь визначається, скільки і які види матеріальних благ та послуг мають бути вироблені і спожиті в цілому суспільством. На основі цього розраховуються норми витрати на кожну одиницю потреб та розміри видобутку і використання природно-сировинних та паливно-енергетичних ресурсів. У цьому випадку досягається соціально-економічна ефективність і ефективність використання всіх ресурсів.

Забезпечення максимальної ефективності ресурсозбереження практично неможливе без зміни пропорцій між оборотами матеріальних і фінансових ре-

сурсів, без плати за ресурси та стимулів економного використання ресурсів. Лише на основі нової системи господарського управління можлива матеріалізація ресурсозберігаючих факторів економічного росту.

Планування суспільного виробництва має здійснюватися на основі формування показників кінцевих суспільних потреб і реальних можливостей їх задоволення, а не на початково заданих показниках темпів економічного розвитку, виходячи з переважного росту продукції галузей групи А у збиток розвитку соціальної сфери, інфраструктури, екології та ін. Завдання мають вирішуватися, виходячи з критеріїв максимального задоволення кінцевих суспільних потреб і дотримання довготермінових соціально-економічних, в основному натурально-вартісних, нормативів. При цьому всі без винятку планові нормативи максимально повинні відображати об'єктивно необхідні вимоги до ефективності суспільних затрат за умови вирішення намічених завдань збалансованості розвитку національної економіки. Тільки таким чином можна на науковій основі вирішити проблеми забезпечення ресурсозберігаючої орієнтації суспільного виробництва і досягнення ефективної господарської збалансованості. Нормативна база планування на всіх рівнях господарювання ув'язується із системою економічного стимулювання ефективного використання всіх ресурсів, у першу чергу мінеральних.

Безпосередньо для підвищення масштабів ресурсозбереження слід:

1) запровадити науково обгрунтовану систему рентах платіжів, поширивши її не лише на добувну, а й на переробну промисловість;

2) розробити систему комплексних заходів з широкого залучення в господарський обіг вторинних ресурсів як на галузевому, так і на регіональному рівнях;

3) розробити систему матеріального стимулювання ресурсозбереження (на рівні галузей, об'єднань, виробничих колективів);

4) перейти до системи економічного стимулювання за кінцевий результат ресурсозбереження, відмовитися від стимулювання "за приріст" [2 с. 126—127].

Мотиваційна основа ресурсозбереження — узгодження індивідуальних, колективних і державних інтересів у питаннях використання матеріально-сировинних ресурсів. Домінування державних інтересів у ресурсоспоживанні (за командно-адміністративної економіки) не забезпечує раціонального ресурсоспоживання, оскільки зацікавленість у цьому трудових колективів та окремих працівників є незначною; панування індивідуальних інтересів ігнорує інтереси державні, тяжіючи до хижацького, марнотратного використання ресурсів. З огляду на це для раціонального ресурсоспоживання і ресурсозбереження оптимальним є поєднання індивідуальних, колективних та державних інтересів. Колективні й індивідуальні економічні інтереси можуть бути задоволені лише за оптимального поєднання державної, колективної та приватної власності на засоби виробництва, оскільки результати ресурсозбереження безпосередньо впливають на доходи власників засобів виробництва.

Тому важливою умовою забезпечення ресурсозбереження є конкурентоспроможний і недержавний сектор економіки. Основні напрями ресурсозбереження: зменшення обсягів видобутку матеріальних ресурсів і

заміна їх раціональними видами; збільшення корисного виходу матеріальних ресурсів; зниження норм витрат матеріальних ресурсів на одиницю продукції; комплексне використання матеріальних ресурсів у виробництві; використання відходів, вторинних ресурсів; поліпшення якості та збільшення тривалості експлуатації матеріальних ресурсів. Найсуттєвіший результат ресурсозбереження досягається за умови, що цей процес охоплює всі стадії життєвого циклу ресурсу, на кожній з яких визначають відповідні напрями і способи ресурсозбереження. У системі ресурсозбереження використовують такі основні способи: впровадження прогресивної ресурсощадної техніки і технології; вдосконалення конструкції продукції; використання нових видів сировини та матеріалів; розробка нових видів ресурсів; організація технологічного використання відходів, застосування раціональних пакувальних матеріалів і конструкцій упаковки; вдосконалення технології складського зберігання і створення умов для зберігання матеріальних ресурсів; упровадження раціональних видів транспортування, скорочення відстані транспортування матеріальних ресурсів [3, с. 236]. При цьому необхідно дотримуватись основних принципів політики ресурсозбереження, щоб не посилювати перекося в ресурсних балансах та господарських ланках національної економіки.

У справі подальшого вдосконалення господарського механізму раціонального природокористування особливої гостроти й актуальності набувають нині моменти, безпосередньо пов'язані з розробкою і практичним утіленням планових завдань з охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів на регіональному рівні. До них належать: визначення необхідного обсягу ресурсів (трудо-вих, матеріальних, фінансових) на охорону навколишнього середовища; розподіл цих ресурсів за різними напрями природоохоронної діяльності (охорона повітряного басейну, відтворення земельних, водних, лісових ресурсів і т.д.); здійснення природоохоронних заходів з урахуванням конкретних ресурсних та інших обмежень; співвимірення затрат і результатів у сфері природокористування. Правильне вирішення цих питань неможливе без чіткого та обгрунтованого визначення об'єкта планування, критеріїв соціально-економічної ефективності природоохоронних заходів і кінцевого продукту у сфері природокористування.

З вищезазначених, як і з багатьох інших, питань природокористування економісти не мають єдності в поглядах. Як переконаний Г. Шалабін, кінцевим результатом природоохоронної діяльності є якість навколишнього середовища. Суть останньої — у його здатності протягом необмеженого періоду часу виконувати основні функції середовища мешкання, джерела відтворюваних природних ресурсів, сховища генофонду різноманітних рослин і тварин. Така здатність дозволяє навколишньому середовищу задовольняти різні потреби нинішнього та майбутніх поколінь [6, с. 78].

Якість навколишнього середовища залежить не тільки від природних процесів, а й від діяльності людини. Тому об'єктом планування та управління при розробці планових завдань з охорони навколишнього середовища є процеси природокористування як єдність

процесів споживання природних ресурсів і умов їх користування, охорони та відтворення. У процесі такого планування має використовуватися система екологічних нормативів і стандартів, що розроблятиметься з урахуванням як потреб населення, так і потенціальних можливостей територіальних природних комплексів (ландшафтів) регіону.

Серед особливо важливих завдань — посилення перспективного, стратегічного начала у плануванні охорони навколишнього середовища. У зв'язку з цим істотно зростає роль і значення передпланових досліджень та документів. Головними передплановими документами тут повинні стати територіальні комплексні схеми охорони навколишньої природи і цільові комплексні програми охорони навколишнього середовища, котрі необхідні в усіх економічних районах та великих промислових центрах незалежно від гостроти екологічної ситуації. Вбачається, що основне призначення зазначених документів полягає у розробці довготривалої екологічної концепції розвитку регіону та обґрунтуванні набору й черговості здійснення природоохоронних заходів, включених до проекту плану розвитку економічного району. Складова частина цієї концепції — екологічна стратегія як система взаємопов'язаних цілей та завдань у галузі охорони навколишнього середовища, методів і засобів їх вирішення. Відсутність такої стратегії або недостатня її обґрунтованість лежить в основі причин такого становища, коли природоохоронна діяльність у регіоні здійснюється на угоду лише миттєвим госпрозрахунковим інтересам, що базуються на односторонньому, утилітарно-споживацькому ставленні до природи.

Втрати і збитки, що виникають у національній економіці внаслідок перевищення нормативного рівня забруднення, є, по суті, шкодою від забруднення навколишнього середовища. Суворе та послідовне розмежування такого, власне, економічного збитку й додаткових затрат в умовах нормативного забруднення навколишнього середовища має важливе не лише теоретичне, а й суто практичне госпрозрахункове значення. Економічний збиток підлягає компенсації у формі штрафу, що накладається на ті підприємства (організації), з вини яких відбулося наднормативне забруднення навколишнього середовища, і виплачується з фондів економічного стимулювання. При цьому розмір штрафу необхідно встановлювати так, щоб він значно перевищував можливу госпрозрахункову вигоду від порушення підприємством установлених контролюючими організаціями норм викиду забруднювальних речовин у навколишнє середовище. Тому економічний збиток від порушення таких норм визначає лише нижню (мінімальну) межу величини штрафу. Стосовно ж подібних штрафів, що накладаються нині на посадових осіб, то вони мають в основному суто символічний характер. Крім того, в умовах недостатньо оперативного контролю за забрудненням середовища вони, по суті, стають платою за право перевищувати встановлені норми викидів, свого роду індульгенцією на забруднення [4, с. 244].

Важливим елементом механізму раціонального природокористування є економічна оцінка природних ресурсів. У госпрозрахунковій практиці ця оцінка має

форму плати за їх використання. Остання в літературі часто розглядається як один з основних регуляторів раціонального використання цих ресурсів [5]. В останні роки із запровадженням плати за землю і воду сфера практичного застосування таких оцінок значно розширена. Однак плата за природні ресурси і нині в цілому не виконує своїх регулюючої та стимулюючої функцій. Пояснюється це, перш за все, недоліками системи ціноутворення. Стимулююча роль рентних платежів, які визначаються в результаті розв'язання відповідних економіко-математичних моделей, істотно знижується через значність лагів, що відділяють у сфері природокористування затрати від результатів, неподільність об'єктів, наявність альтернативних (взаємовиключних) варіантів застосування природних ресурсів.

ВИСНОВКИ

Теоретичні дослідження та практика природокористування дозволяють зробити висновок: забезпечення стимулюючої і регулюючої функцій економічної оцінки цих ресурсів передбачає відмову від галузевого, поресурсного підходу до визначення величини оцінки, визначення науково обґрунтованих нормативів і лімітів використання природних ресурсів для окремих підприємств та організацій, здійснення оперативного контролю за станом навколишнього середовища, запровадження суворих, дієвих економічних, правових і адміністративних заходів та санкцій за порушення норм і правил раціонального природокористування. Лише за таких умов можливе вдале вирішення завдань екологізації економіки та ресурсозбереження.

Література:

1. Веклич О. Сучасний стан та ефективність економічного механізму екологічного регулювання // Економіка України. — 2003. — № 10. — С. 62.
 2. Ресурсозбереження та економічний розвиток України: формування механізмів переходу суб'єктів господарювання України до економічного розвитку на базі ресурсозберігаючих технологій: монографія. — Суми: ВТД "Університетська книга", 2006. — 551 с.
 3. Хвесик М.А. Стратегічні імперативи раціонального природокористування в контексті соціально-економічного піднесення України: [монографія] / М. А. Хвесик. — Донецьк: ТОВ "Юго-Восток, ЛТД", 2008. — 496 с.
 4. Царенко О.М., Несветов О.О., Кадацький М.О. Основи екології та економіка природокористування. Курс лекцій. Практикум: навчальний посібник. — 2-ге вид., стер. — Суми: ВТД "Університетська книга", 2004. — 400 с.
 5. Черторижський В. Регіональна екологічна політика в умовах глобалізації // Регіональна економіка. — 2004. — № 2. — С. 168: <http://www.visnyk-nanu.kiev.ua/last/7.htm>
 6. Шалабин Г. О совершенствовании хозяйственного механизма рационального природопользования на региональном уровне // Экономические науки. — 1987. — №5. — С. 77—81.
- Стаття надійшла до редакції 20.11.2010 р.*